

Elisabet Wannberg

ELECTROLUX – ETT FÖRLORAT INDUSTRIARV?

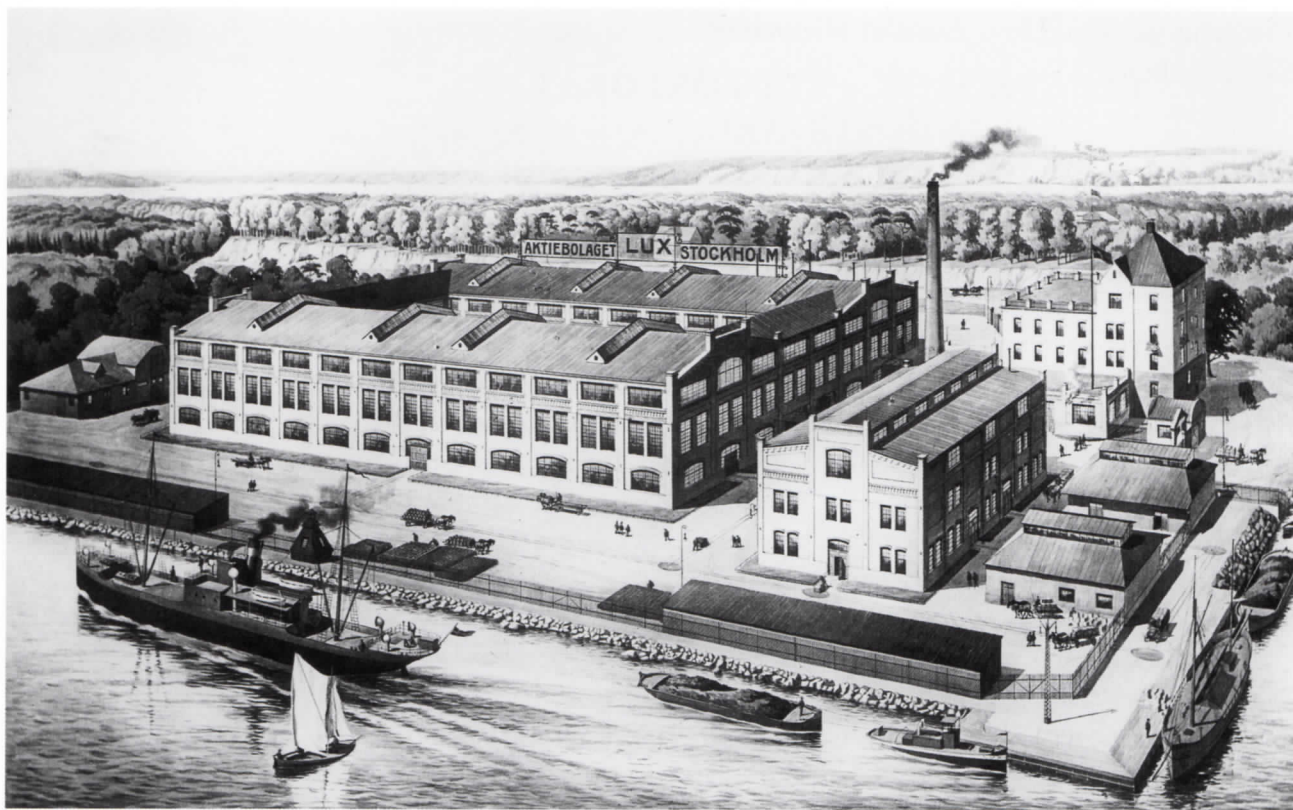
ETT INDUSTRIARV har gått förlorat! Den sista industrimiljön i innerstaden av betydelse har försvunnit och kvar står några små tegelbyggnader och en liten fasadrest från den mycket stora verkstadsbyggnaden och ser lite bortkomna ut. De stora kontors- och laboratoriebyggnaderna har transformerats till bostäder med balkonger och står inte att känna igen. Som kulturminnesvårdare med särskilt engagemang i industrihistoria är det lätt att bli en aning dyster.

Aktiebolaget Lux bildades 1901 för att tillverka den så kallade Luxlampan, en fotogenlampa för utomhusbelysning som användes i fyr torn världen över. Företaget behövde snart expandera och flyttade 1908 produktionen till Lilla Essingen. Här uppfördes verkstadsbyggnad, maskinhus och kontorshus. Några år senare inleddes ett samarbete med Axel Wenner-Gren som resulterade i den första dammsugaren 1912. Lux slogs 1919 samman med AB Elektromekaniska och bolaget fick namnet Electrolux (sedan 1957 stavat Electrolux).

Företagets expansion återspeglades i bebyggelsen. Den ursprungliga anläggningen i ett för industriarkitekturen typiskt formspråk med historiserande detaljer i rött tegel, kompletterades med ytterligare några mindre byggnader för lager, lådspikning och marketenteri. En ny gjuteribyggnad tillkom på 1920-talet i en förenklad tegelarkitektur. Den stora verkstadsbyggnaden brann 1936. Återuppbyggnaden, som också innebar en stor utbyggnad, utfördes med tegelfasader och långa fönsterband i en för tiden modern utformning. I samma stil förlängdes också gjuteribyggnaden till dubbel längd. Electrolux centrallaboratorium fick vid samma tid en nybyggnad som placerades på utfylld mark vid vattnet. Strax intill uppfördes ytterligare en stor byggnad för kontor.

Stadsmuseets uppgift är att identifiera och värna Stockholms kulturhistoriska värden. Förändringar som berör byggnader, vilka bedömts vara av

Luxfabrikens nyuppförda verkstadsbyggnad i för tiden traditionell historiserande tegelarkitektur. Foto sannolikt kring 1910. SSM. Verkstaden förstördes i en brand 1936.

Fabriksbyggnaderna användes flitigt i företagets marknadsföring. I den här reklambilden från 1908-09 har anläggningens storlek överdrivits. SSM.

särskilt kulturhistoriskt värde (Plan- och Bygglagen 3:12), går på remiss till museet. Stadsmuseet har sedan 1970-talets början aktivt verkat för att bevara industribebyggelsen. Genom inventeringar och omfattande utredningar har vi samlat kunskap, motiverat bevarandet och pekat på byggnadernas användbarhet och stadsbildsmässiga kvaliteter.

Med anledning av att många viktiga industrianläggningar rivits inledde stadsmuseet 1979 ett inventeringsarbete på uppdrag av fastighetsnämnden och i samarbete med fastighetskontoret och stadsbyggnadskontoret. Det hela resulterade i att ett tämligen stort antal fastigheter valdes ut, som med gemensamma krafter från stadens sida skulle skyddas, i första hand genom planbestämmelser. Electrolux på Lilla Essingen värderades som synnerligen kulturhistoriskt intressant, men fördes inte vidare till ytterligare utredningar eftersom anläggningen 1980 inte på något sätt var hotad av förändringar.

Electrolux var ett stabilt företag i full verksamhet som inte hade planer på att flytta. Stadsmuseet bedömde att miljön hade ett kulturhistoriskt värde som motsvarade fodringarna för byggnadsminne.

Drygt tio år senare aktualiserades dock frågan. I början av 1990-talet påbörjades ett planarbete där Electrolux ville göra förändringar, riva något och bygga en del nytt, men sitta kvar i sin ursprungliga anläggning. Förändringarna var omfattande i förhållande till miljöns kulturhistoriska värde och stadsmuseet avstyrkte förslaget. Stadsbyggnadsnämnden krävde på grundval av museets synpunkter en del ändringar i planerna. I detta läge valde Electrolux att helt avveckla verksamheten på Lilla Essingen och bygga nya ändamålsenliga lokaler på annat håll. De kulturhistoriska bedömningarna som låg till grund för stadsbyggnadsnämndens ställningstagande var säkert inte den enda orsaken till flytten, men sades i alla fall vara en av anledningarna.

Fastigheten köptes av JM och en ny planering påbörjades under 1990-talets slut, nu med syfte att bygga bostäder på tomten. Under tiden hade den politiska majoriteten i stadshuset ändrats, privata intressen sattes oftare framför de allmänna och bostadsbyggandet hade blivit en prioriterad fråga. I det nya planarbetet fick stadsmuseet inte alls gehör för bevarandekraven och den helhetssyn på miljön som vi pläderat för. Stadsmuseets egen nämnd, stadsmuseinämnden uttalade i programskedet att inriktningen för vidare planläggning skulle vara att de kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna bevarades. Men när detaljplaneförslaget med omfattande rivningar behandlades, gick nämnden emot museets förslag om avstyrkan. Med facit i hand kan man ju säga att det första alternativet, med Electrolux kvar på tomten, hade varit att föredra från kulturhistorisk synpunkt.

Trots tidigare intentioner att bevara viktiga industrimiljöer i staden hade flera miljöer försvunnit och nu återstod bara Electrolux. Området var inte upptaget som förändringsområde i översiktsplanen och hade högsta kulturhistoriska värdering Här fanns en möjlighet att bevara en hel industrimiljö, ett industriminne av nationell betydelse, något som Stockholm saknar, trots att staden varit landets största industristad. Anläggningen var den enda kvarvarande i Stockholms innerstad, där ett företags utveckling från liten snilleindustri i början av 1900-talet till ett världsomspännande storföretag, var tydligt avläsbart i anläggningens utbyggnadsetapper. Miljön var som en öppen bok, här var allt lätt att läsa. Nu har man rivit ur de viktiga kapitlen i mitten och ändrat på slutet och historien blir obegriplig.

I Stockholm är bristen på byggbar mark ett problem för bevarandet särskilt för industrimiljöerna, som ofta är placerade i sjönära och attraktiva bostadslägen. Men möjligheterna till återanvändning är också stora, till skillnad från många anläggningar i glesbygden där ingen behöver lokalerna. Verkstadsanläggningar är också relativt lätta att återanvända. I fallet Electrolux och Lilla Essingen stupade bevarandet knappast heller på okunskap om de industrihistoriska värdena. Stadsmuseet hade vid många tillfällen, i redovisningar för politiker och i diskussioner med planerare och exploatör, redogjort för dessa värden. Intrycket var att det fanns viss förståelse för det kulturhistoriska värdet, medan insikten att helheten har ett större värde än summan av delarna saknades. Men oavsett denna förståelse var det här helt andra intressen som sattes i främsta rummet. För att äta kakan och ändå ha den kvar bevarades några mindre byggnader. Exploatören anser att man tagit sitt ansvar för det industrihistoriska arvet och lägger ner en hel del resurser på de bevarade byggnaderna.

Hade stadsmuseet kunnat agera annorlunda och därmed påverka slutresultatet? Ett mer intensivt informationsarbete riktat till allmänheten hade möjligen gett incitament till en bred opinion emot rivningarna, som i sin tur hade kunnat påverka den politiska viljan att tillmötesgå exploatören.

Frågan är om en sådan opinion ändå varit möjlig med rådande bostadsbrist. Stadsmuseet ansåg att det var viktigt att betrakta industrifastigheten som en helhet och att alla delar var betydelsefulla. Graden av bevarande skulle ha reglerats av skyddsbestämmelser i detaljplanen, som utformats allt efter de enskilda byggnadernas egenvärden. Museets klassificering av byggnaderna åsidosattes av stadsbyggnadskontoret, som gjorde egna "kulturhistoriska värderingar" med utgångspunkt från exploatörens förslag. Hade stadsbyggnadskontoret intagit en mer bevarandeinriktad hållning hade naturligtvis ett annat politiskt beslut varit möjligt.

BEVARANDE ENLIGT JM. Q OCH q I PLAN.

q- bestämmelserna i stadsplan är till för att skydda kulturhistoriskt värdefulla byggnader från förvanskning, där Plan och Bygglagens 3 kap 12 paragraf är tillämplig. I nu gällande plan för de stora husen vid kajen har planförfattarna anpassat skyddsbestämmelsen till det föreslagna projektet och

Electrolux 1980, en anläggning i full drift. Företagets expansion kan avläsas i de olika utbyggnadsperioderna från 1908 till 1960-talet, var och en i sin tidstypiska utformning. Foto Ingvar Lundkvist 1980.

På platsen för den stora verkstadsbyggnaden står nu byggkranarna och nya bostadshus håller på att byggas. En mindre rest av verkstadsens fasad, till vänster i bilden, står stöttad i väntan på att inlemmas i det nya området. Foto EE.

endast skyddat husen mot rivning, vindsvåningen undantagen där ombyggnad och terrasser var planerade och nu är genomförda. Byggnaderna har förvanskats, q-bestämmelserna har här mist sin funktion och endast blivit en tom gest. I detaljplanen för området i övrigt har de äldre byggnaderna fått beteckningen Q, vilket innebär att användningen får anpassas till det kulturhistoriska värdet. Skyddsbestämmelserna skyddar byggnaderna från rivning och exteriörerna från förvanskning. En q-bestämmelse är också satt på en liten del av den stora verkstadsbyggnadens fasad, som sparas. Ett udda sätt att tillämpa skyddsbestämmelsen på en rest av kulturhistoriskt ringa värde. Att spara en fasad och bygga något annat bakom kallas internationellt för fasadism. Nyligen antog ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) en resolution emot detta ”bevarandesätt”.

Alla de delar av anläggningen som bevarats, utgjorde komplement till den produktion som skedde i den nu rivna stora verkstadsbyggnaden. Det är

som att riva slottet och bevara portvaktstugan. Miljön blir svårbegriplig och det kulturhistoriska värdet av det som sparas minskar. I Electroluxfallet sparas de mindre tegelbyggnaderna som pittoreska inslag i en ny bostadsmiljö. De två större byggnaderna som står kvar, har byggts om och försetts med balkonger på ett sådant sätt att dess ursprungliga arkitektur och industrikaraktär gått förlorad.

Hade Electrolux fabriksområde sparats, rustats upp och återanvänts för passande verksamheter, hade ändå ungefär hälften av planen med nybyggda bostäder kunnat genomföras. Stockholm hade vunnit ett industriminne, en viktig länk i den historiska kedjan. Trots hårt tryck på marken borde Stockholm haft råd att spara denna industrimiljö, som haft så stor betydelse för utvecklingen av det svenska välfärdssamhället. Dammsugare, elektrisk spis, kylskåp och frys; alla har vi väl något förhållande till Electrolux.

Industrin har i alla tider trängts längre och längre ut från stadskärnan allt efter stadens växt. Det har varit en ständigt pågående process som ännu inte är avslutad. Industrins utflyttning har lämnat spår efter sig lite här och där i staden med bevarade och uppskattade byggnader som berikar stadsbilden, ger variation och kontinuitet och bidrar till förståelsen av hur staden växt. Själva verksamheterna finns inte kvar, men husen har återanvänts för andra ändamål. Många av stadens stora industrimiljöer försvann under 1970-talet när industrin genomgick den stora strukturomvandlingen. Ett stort komplex som räddades av en stark opinion från allmänheten trots långtgående planer på rivning var Münchenbryggeriet, som idag hyser en blandad verksamhet och som verkligen pryder sin plats nedanför Skinnarviksberget – det är nog alla överens om. Idag är det ganska lätt att få gehör för bevarande av sekelskiftets historiserande tegelarkitektur, medan modernismens enkla, funktionella och föga insmickrande stil fortfarande anses värdelös. Vem värnar idag om Pripps stora bryggeri i Ulvsunda, nu Carlsberg, dit tillverkning flyttade från Münchenbryggeriet? En anläggning som idag har 40 år på nacken och som i sin art är intressant. Stadsmuseets ansträngningar för att bevara Vin & Sprits anläggning vid Liljeholmskajen, ett Münchenbryggeri fast 100 år yngre, från 1950-70-talet fick inget gehör alls. Kulturminnesvårdens uppgift är naturligtvis att skapa förståelse för de kulturhistoriska värden som industrimiljöerna representerar, nog så svårt när den gängse uppfattningen är att det är fult och trist.

Lagerbyggnaden från 1908 bevaras och har fått skyddsbestämmelser i detaljplanen. Foto EE.